

Krzemieniec jako centrum oświatowe w zachodniej części Ukrainy na przestrzeni dziejów (XVIII–XX wiek)

У дослідженні зроблено спробу наукового аналізу маловідомих фактів історично-педагогічного процесу в XVIII–XX ст. До найважливіших із них належать виявлення та висвітлення особливостей організації навчально-виховної діяльності ліцею в Крем'янці. У науковий обіг упроваджено невідомі й маловідомі документи та матеріали, які значно розширили уявлення про розвиток освітніх закладів України у XVIII–XX ст.

Ключові слова: Кременець, освіта, Волинський ліцей, Тадеуш Чацький.

W świadomości społecznej szkolnictwo jako element kształtowania tożsamości kulturowej zawsze odgrywało ważną rolę. W każdym społeczeństwie powszechny dostęp do oświaty zapewniało przede wszystkim szkolnictwo publiczne. Na terytorium Ukrainy do ważniejszych ośrodków edukacyjnych, gdzie już od drugiej połowy XVIII w. funkcjonowały szkoły tego typu, należy zaliczyć Krzemieniec. To niewielkie miasto nazywane często «Atenami Wołyńskimi», przed wybudowaniem tam kompleksów klasztornych bazylińskiego i jezuickiego był jednym z wielu biednych i zaniedbanych, wielonarodowych miasteczek Wołynia, w którym dominowała drewniana zabudowa, często zresztą trawiona przez pożary. Z czasem jednak, gdy zaczęły tam funkcjonować szkoły publiczne, stosunkowo niewielki i wcześniej niemal nieznan Krzemieniec, tętnił gwarem uczniów oraz życiem towarzyskim elity naukowej i goszczących tam mniej lub bardziej zamożnych ziemian i ich gości. Szczególnie było to widoczne w pierwszych dekadach XIX w., tj. w okresie funkcjonowania Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego oraz sto lat później, w latach 1920–1939, kiedy w mieście funkcjonował kompleks edukacyjny pod wspólną nazwą Liceum Krzemienieckie.

Jednakże Krzemieniec, to nie tylko miejsce, gdzie na początku XIX w. ulokowano najważniejszą placówkę edukacyjną w południowo-zachodniej części ówczesnego Imperium Rosyjskiego, którą zlikwidowano po wybuchu powstania listopadowego, a reaktywowano w jeszcze bardziej rozbudowanej formie po zakończeniu I wojny światowej. Krzemieniec był też ważnym ośrodkiem szkolnictwa XVIII w., w okresie funkcjonowania tam kolegium jezuickiego, oraz w dobie Komisji Edukacji Narodowej – pierwszej w Europie instytucji nadzorującej oświatę, kiedy w mieście funkcjonowała najpierw szkoła powiatowa, a następnie wojewódzka. Krzemieniec to zresztą ważny ośrodek edukacyjny funkcjonujący również w czasach współczesnych, a jego chlubą jest dzisiaj Obwodowa Akademia Humanistyczno-Pedagogiczna im. Tarasa Szewczenki. Do tego krzemienieckie szkoły publiczne, zawsze wyróżniały się wysokim poziomem edukacji, oryginalnym programem nauczania, były doskonale wyposażone, miały starannie dobraną kadrę, a przede wszystkim były tworzone z wizją i dużym rozmachem. W okresach ich funkcjonowania stawały się, podobnie jak i samo miasto, ważnym ośrodkiem kultury i życia towarzyskiego w zachodniej części Ukrainy. Były jednocześnie centralnym punktem, wokół którego powstawała tradycja oraz narastała legenda i swoisty fenomen Krzemieńca.

Należy się przy tym zastanowić, czy powstanie i rozwój Krzemieńca jak centrum edukacyjnego i kulturalnego na Wołyniu wiązało się z przypadkiem, czy też zadziałała tu swoista magia miejsca (*genius loci*), a więc położenie miasta, baza lokalowa i niezwykła atmosfera stworzona tam przez szkołę i jej środowisko. Dotyczy to oczywiście różnych okresów dziejowych, w których funkcjonowały tam publiczne szkoły średnie. Celem autora jest także podkreślenie roli jaką poszczególne szkoły odgrywały w życiu miasta oraz jaki wpływ wywierały na środowisko Krzemieńca i Wołynia.

W odniesieniu do Krzemieńca można wyróżnić trzy podstawowe okresy funkcjonowania tam średnich szkół publicznych: 1773–1794; 1805–1831 i 1920–1939. Początki szkolnictwa w Krzemieńcu sięgają jednak czasów Odrodzenia, przyjmuje się bowiem, iż prekursorką szkolnictwa w tym mieście prawdopodobnie była już królowa Bona (pochodząca z rodu Sforza z Bari we Włoszech), która po otrzymaniu od swojego męża Zygmunta I Starego starostwa krzemienieckiego (w 1538 r.), finansowała w tej miejscowości zakładanie szkółek przy kościołach [13; 66, s. 35; 75, s. 130–132]. Tym samym przyczyniła się ona do pierwszego rozkwitu w dziejach tego wołyńskiego miasta. Z kolei w XVII w., szkoła funkcjonowała tam od 1635 r., a od 1638 r. także drukarnia cyrylicycka. Było to w czasie działalności powołanego wówczas do życia Bractwa Krzemienieckiego.

Istotnym przełomem w rozwoju oświaty krzemienieckiej było pojawienie się na Wołyniu jezuitów. Jednym z ich głównych zajęć było kształcenie i wychowywanie młodzieży. W konsekwencji przy klasztorach

fundowanych przez miejscowych możnych, zakładali szkoły zakonne (tzw. kolegia). Na Wołyniu jezuiti najpierw pojawili się w Łucku – już w 1604 r. Kolejnym miejscem i działalnością edukacyjną był Ostroń (od 1624 r.). Natomiast w Krzemieńcu, jezuiti pojawili się dopiero po stu latach (na początku XVIII w.) [18, s. 19]. Pierwotnie w Krzemieńcu istniała jedynie stacja misyjna utworzonego wcześniej kolegium ostrońskiego (1702–1704), a później lwowskiego (1704–1712). Z kolei w latach 1712–1750 funkcjonowała tam tylko rezydencja kolegium jezuickiego, pierwotnie podporządkowana kolegium w Łucku, natomiast od około 1715 r. przekazano ją kolegium w Ostrogu [18, s. 19; 74, s. 115–116; 85, s. 1637–1648]. Można więc przyjąć, że kolegium krzemienieckie rozpoczęło swą działalność w 1712 r. Pierwsza siedziba krzemienieckiej placówki jezuitów znalazła miejsce w dawnej cerkwi, którą po wyremontowaniu zamieniono na kościół pod wezwaniem św. Franciszka Ksawerego [18, s. 23].

Ranga Krzemieńca jako jezuickiego ośrodka edukacyjnego wzrosła, gdy Janusz Antoni i Michał Serwacy Wiśniowieccy [39a, s. 405–436] ufundowali zakonnikom klasztor, kościół i kolegium. Okazałe budowle wznoszono tam w latach 1720–1746, a kompleks krzemieniecki był jednym z ostatnich wśród licznych jezuickich kolegiów i rezydencji na ziemiach I Rzeczypospolitej [58, s. 8; 66, s. 35; 9, s. 193–216]. Od tej pory Krzemieniec stał się ważnym ośrodkiem edukacyjnym w zachodniej części Ukrainy i już w połowie XVIII w. uczyło się tam ok. 700 uczniów. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu było więc niejako wstępem do funkcjonowania tam średnich szkół publicznych.

Zgodnie zasadami zbioru reguł z 1599 r. – *Ratio Studiorum*, jezuicka placówka szkolna w Krzemieńcu, początkowo posiadała dwa stopnie (poziomy) nauczania. «Pierwszy, nazywany również „szkołami niższymi” lub „studiami humanistycznymi”, składał się łącznie z pięciu klas – trzech klas gramatykalnych, klasy poezji i klasy retoryki. Stopień drugi, nazywany „klasami wyższymi” lub „studiami wyższymi” obejmował kursy filozofii i teologii» [18, s. 22]. Nauczanie w «szkołach niższych» było oparte na humanistycznym modelu kształcenia, przez poznanie zasad gramatyki łacińskiej i greckiej oraz teorii poezji i wymowy. Do pierwszej klasy przyjmowano chłopców dziewięcio- lub dziesięcioletnich, którzy opanowali już podstawową wiedzę w zakresie pisania i czytania po łacinie, aby w ciągu trzech lat mogli przyswoić sobie całość zasad gramatycznych [72, s. 1202–1214].

Z czasem w kolegium krzemienieckim utworzone zostały wydzielone zakłady wychowawcze z własnymi programami, tzw. konwikty oraz bursy muzyczne. Te ostatnie przeznaczone były dla ubogich chłopców, którzy w zamian za śpiewanie w chórze kościelnym podczas mszy i w czasie uroczystości religijnych, mieli możliwość otrzymania tam bezpłatnego wyżywienia i kształcenia się. Jeśli zaś idzie o konwikty, to jeden z nich przeznaczony był dla synów niezamożnej szlachty, drugi zaś dla neofitów. Ta forma darmowej nauki oparta była na darowiznach i fundacjach zakładanych najczęściej przez miejscowe ziemiaństwo [8, s. 440; 49, s. 122–123; 66, s. 36; 69, s. 9].

Stworzenie i prowadzenie przez ponad 60 lat instytucji szkolnej, która stopniowo poszerzała swą ofertę edukacyjną stając się ważnym ośrodkiem oświatowym na Wołyniu, wymagało od Towarzystwa Jezusowego przygotowania i zaangażowania poważnej liczby osób uczących, wychowujących i nadzorujących procesy kształcenia. Samych nauczycieli klas gramatykalnych pracowało w tym czasie przynajmniej 106, natomiast w nauczanie na wszystkich szczeblach i rodzajach kształcenia instytucjonalnego zaangażowanych było przynajmniej 185 zakonników. Ponadto w pracę szkolno-wychowawczą włączonych było 45 prefektów szkół i studiów, 5 regensów oraz 18 przełożonych wspólnoty [18, s. 34–35].

Należy podkreślić, iż Krzemieniec jako ośrodek prowincjonalny nie był jednak reprezentatywnym przykładem szkolnictwa jezuickiego na terenie Ukrainy, a nowe trendy i sposoby nauczania oraz aktualne poglądy i teorie naukowe docierały tam ze znacznym opóźnieniem. Tym niemniej, pod względem liczby uczącej się tam młodzieży, przed kasatą zakonu, ze swoimi niemal 700 uczniami należał do głównych jezuickich ośrodków edukacyjnych na tym terenie [67, s. 416–420].

Formalna likwidacja szkół jezuickich w granicach Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego okrojonych pierwszym rozbiorem, a więc również w zachodniej części Ukrainy nastąpiła wraz z kasatą zakonu na podstawie breve *Dominus Ac Redemptor* Papieża Klemensa XIV z dnia 21 lipca 1773 r. [67, s. 31; 51, s. 3–13; 48, s. 10]. Dobra pojezuickie uchwałą sejmu Rzeczypospolitej zostały jednak oddane na potrzeby oświaty, jako baza materialna do działalności Komisji Edukacji Narodowej, utworzonej 14 października 1773 r. Była to pierwsza w Europie państwowa instytucja oświatowa o charakterze odrębnego ministerstwa, której podlegały szkoły wszystkich szczebli, z wyjątkiem Szkoły Rycerskiej [55, s. 12; 56, s. 11–12]. Tak więc w kwestii utworzenia najwyższej władzy szkolnej ostatecznie zwyciężyła myśl o konieczności przejęcia przez państwo spraw edukacji i wychowania. Do wzmocnienia jej popularności przyczyniły się przenikające z zachodu prądy oświeceniowe, natomiast możliwość urzeczywistnienia owej idei dała kasata zakonu jezuitów. Przejęty przez KEN majątek

pojezuicki miał zapewnić podstawy materialne jej działalności. Przejąwszy równocześnie sieć szkół jezuickich i opierając się na ich funduszach, Komisja Edukacji Narodowej, oprócz swoistego upaństwowienia systemu oświaty, doprowadziła do zeświecczenia szkolnictwa, zarówno jeśli chodzi organizację, strukturę i zarządzanie, jak i dobór zespołu nauczającego, przedmiotów oraz programów nauczania. Komisja stanowiła przy tym pierwszą próbę stworzenia jednolitego systemu szkolnictwa o piramidalnym układzie hierarchicznym, począwszy od szkół elementarnych (tzw. parafialnych), przez szkoły średnie (podwydziałowe i wydziałowe), po szkoły wyższe (Szkoly Główne w Krakowie i Wilnie) [57, s. 403].

W Krzemieńcu kasata zakonu jezuitów oznaczała równocześnie formalną likwidację tamtejszego kolegium jezuickiego, choć faktycznie zostało ono przejęte przez Komisję Edukacji Narodowej, wraz z całym jego zapleczem i funduszami i tak jak w wielu innych przypadkach, w jego miejsce i na jego bazie KEN utworzyła świecką szkołę średnią, najpierw podwydziałową – typu niższego, a później wydziałową – typu wyższego. Szkoły te realizowały odpowiednio: pierwsza – sześcioletni, a druga – siedmioletni program edukacji i podlegały bezpośrednio Szkole Głównej Koronnej w Krakowie.

W konsekwencji już w drugim półroczu 1774 r., do Krzemieńca przyjechali przedstawiciele Komisji jako wizytatorzy, tj. Adam Jakukiewicz i Franciszek Zabłocki (w zastępstwie ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego), aby na miejscu ocenić sytuację tamtejszej szkoły. Wizytatorzy analizując system kształcenia w byłym kolegium jezuickim, stwierdzili przede wszystkim znaczny spadek liczby uczniów, która z 700 – przed kasatą zakonu, do 25 października 1774 r., czyli 10 dni po wizycie wizytatorów, zmniejszyła się do 122 uczniów (dane nt liczby uczniów po kasacie zakonu jezuitów wahają się od ok. 120 do 350).

Po przejściu zakonnych placówek edukacyjnych przez Komisję, ogólna struktura szkół średnich zarządzanych przez KEN ostatecznie została ustalona na podstawie projektu Joachima Chreptowicza. Na podstawie jego projektu, zgodnie z ówczesnym podziałem administracyjnym Rzeczypospolitej (podzielonej na Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie), na terenie Korony, gdzie znajdował się Krzemieniec, miało być dziewiętnaście szkół wojewódzkich i odpowiednio zwielokrotniona liczba szkół powiatowych [55, s. 17; 39, s. 263]. W konsekwencji w Krzemieńcu jako mieście powiatowym, na bazie dawnego kolegium jezuickiego miała funkcjonować szkoła podwydziałowa (powiatowa). Faktycznym jej założycielem był w 1774 r. subdelegat wizytatora Adama Kazimierza Czartoryskiego – Adam Jakukiewicz.

Liczba uczniów w krzemienieckiej szkole powiatowej, między rokiem 1774 a 1782 wzrosła co prawda do ok. 400, ale z chwilą pojawienia się pierwszych nauczycieli świeckich i obniżenia poziomu języka łacińskiego spadła do 150 (w roku akademickim 1783/1784). «Gdy jednak wizytatorzy wpłynęli na poprawę nauczania tego języka, poczęła frekwencja znowu wzrastać» [67, s. 140].

W krzemienieckiej szkole powiatowej (podwydziałowej), od początku jej powołania naukę prowadzili prawie wyłącznie byli jezuici. Z czasem, co prawda, nastąpiły liczne zmiany w gronie kierowniczym i nauczycielskim, ale dopiero od 1781 r. w Krzemieńcu zaczęli pracować nauczyciele nie będący jezuitami, m.in. akademicy krakowscy (od 1781 r.). Jednakże i tak w szkole krzemienieckiej w różnych czasach pracowało do 13 byłych jezuitów [67, s. 140].

Z biegiem czasu, zgodnie z podziałem administracyjnym sieci szkół ujętym w «*Ustawach Komisji Edukacji Narodowej...*» z 1783 r. szkołę powiatową w Krzemieńcu przemieniono na wojewódzką (wydziałową). Należała ona odąd do wydziału wołyńskiego (wcześniej był to wydział łucki), początkowo nadal ze stolicą w Łucku [67, s. 168]. Powodem, dla którego władze KEN zdecydowały się na przeniesienie szkoły wydziałowej do Krzemieńca, był wielki pożar Łucka w 1781 r., który strawił w mieście 454 domy, a w dużym stopniu ucierpiał m.in. kościół i zespół dawnego kolegium jezuickiego, a wówczas siedziba tamtejszej szkoły wydziałowej. «Wobec tego na miejsce pobytu rektora wydziału wołyńskiego przeznaczono Krzemieniec, a szkoła w Łucku spadła do rzędu szkół niższych z gronem składającym się z prefekta, 3 nauczycieli i kaznodziei» [67, s. 164]. Jednakże Krzemieniec siedzibą szkoły wydziałowej stał się faktycznie dopiero od 1783 r., wcześniej bowiem przez rok funkcję tę pełnił Kamieniec Podolski, a kierownictwo tamtejszej szkoły pełnił ks. Jan Wrzeszcz [56, s. 135].

Akademicka szkoła wydziałowa w Krzemieńcu administracyjnie należała do Korony i podlegała bezpośrednio Szkole Głównej Koronnej w Krakowie, podobnie jak szkoły wydziału wielkopolskiego w Poznaniu, małopolskiego w Lublinie, mazowieckiego w Warszawie, ukraińskiego w Winnicy oraz liczne szkoły tzw. wydziału pijarskiego.

Można więc uznać, iż Krzemieniec siedzibą najważniejszej szkoły w województwie (wydziale) stał się niejako przez przypadek losowy. Dysponował bowiem dobrym zapleczem lokalowym oraz bazą dydaktyczną i kadrową solidnej szkoły powiatowej, a dotychczasowa szkoła wojewódzka praktycznie straciła swa siedzibę i zaplecze.

W konsekwencji tej niejako przymusowej reorganizacji, godnie z podziałem administracyjnym sieci szkół ujętym w *Ustawach Komisji Edukacji Narodowej...* z 1783 r. placówce krzemienieckiej bezpośrednio podlegały wszystkie szkoły rozległego wydziału wołyńskiego [82; 4, s. 72–73]. W szkole wydziałowej w Krzemieńcu zatrudnieni byli zarówno nauczyciele świeccy, jak i duchowni. Z czasem pedagogami byli tam głównie absolwenci wydziału nauczycielskiego Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie, chociaż ze względu na braki kadrowe pozostawiono również niektórych nauczycieli z dawnego zakonu Jezuitów. Powodem takiej polityki było również uspokojenie nastrojów miejscowej szlachty, która nie zawsze przychylnie patrzyła na tak radykalną reformę szkolnictwa [14; 19; 66, s. 36–37; 67, s. 139–146; 70, s. 11]. Pierwsi nauczyciele świeccy pojawili się w szkole krzemienieckiej dopiero w 1781 r., a po zmianach w 1783 r., razem z dyrektorem zatrudnionych było w Krzemieńcu ośmiu nauczycieli, w tym czterech jezuitów z dawnej szkoły powiatowej [10; 30; 67, s. 139]. Naukę w szkole wydziałowej pobierało wówczas 119 uczniów. Natomiast tuż po utworzeniu Wileńskiego Okręgu Naukowego, kadra nauczająca liczyła 11 osób [11; 31].

W założeniach programowych Komisji główną tendencją było przede wszystkim ograniczenie filologiczno-retorycznego profilu szkoły na rzecz treści «rzeczowych i utylitarnych». Zdecydowanie rozwinięto jednocześnie program nauk przyrodniczych oraz matematyki i fizyki. Wprowadzono więc takie przedmioty jak botanika, zoologia, rolnictwo, mineralogia, chemia, hydraulika, mechanika, elementy medycyny i higieny. Ważne miejsce w systemie nauczania Komisja wyznaczyła też wychowaniu fizycznemu [4, s. 154; 55, s. 75–84; 84, s. 266]. Niewątpliwie był to, jak na owe czasy, nowoczesny program kształcenia młodzieży, który zaznajamiał uczniów z podstawami aktualnej wiedzy, jej zastosowaniem i wykorzystaniem w praktyce oraz kształtował tężyznę fizyczną. Jeśli zaś chodzi o metody nauczania, to zgodnie z wymaganiami nowoczesnej pedagogiki ograniczano metodę pamięciową na rzecz analizy i indukcji [84, s. 267; 4, s. 155–195].

Baza lokalowa krzemienieckiej szkoły wydziałowej była chyba najlepsza ze wszystkich tego typu placówek i to nie tylko na Wołyniu. Tak okazałych zabudowań przeznaczonych przez KEN na szkołę trudno było znaleźć w innym mieście. Po kasacie zakonu jezuitów, szkołę umieszczono w pojezuickim zespole klasztornym, chociaż część pomieszczeń kompleksu zajęły urzędy: archiwum, kancelaria powiatu, kasa skarbu Rzeczypospolitej, proboszczowie kościoła pojezuickiego (wówczas parafialnego) oraz apteka. W 1787 r. do południowo-wschodniego skrzydła dobudowano dom zwany «wieżą», który architektonicznie wpłynął niekorzystnie na frontową elewację zespołu. Jego budowa związana była z umieszczonym w tym skrzydle archiwum i izbą sądową. Dom służył jako więzienie, czyli do tzw. «odsadywania wieży» [12].

Krzemieńska akademicka szkoła wydziałowa była więc niejako pierwowzorem dla późniejszego Gimnazjum Wołyńskiego i to zarówno organizacyjnie, jak i programowo oraz metodycznie. Jej struktura, nowoczesny program i funkcjonowanie opierały się na zasadach ustalonych przez KEN, które później, z sprawą Czartoryskiego, Stroynowskiego, Czackiego, Kołłątaja i innych wprowadzono na grunt rosyjski, a w założonym w 1805 r. Gimnazjum Wołyńskim, funkcjonującym w strukturze Wileńskiego Okręgu Naukowego, zostały one mocno rozwinięte i udoskonalone.

Zanim jednak powołano do życia Wileński Okręg Naukowy (Szkolny) w 1803 r., w guberni wołyńskiej funkcjonowało 11 szkół powiatowych, wśród których 3 były na tzw. «funduszu edukacyjnym» (w Łucku, Krzemieńcu i Żytomierzu), kolejne 3 prowadzili Bazylianie (w Lubarze, Owruczu i Włodzimierzu), 2 – Pijarzy (w Dąbrowicy i Międzyrzeczu Koreckim), 1 – Karmelici (w Berdyczowie), 1 – Dominie (w Lubarze) i wreszcie 1 szkoła utrzymywana była przez kapitułę w Ołyce. Spośród wymienionych placówek stosunkowo najkorzystniej prezentowała się szkoła żytomiarska. Pozytywnie oceniano też szkołę w Krzemieńcu, w której skład kadry pedagogicznej od 1793 r. niemal się nie zmienił [43, s. 241; 45, s. 90–91; 54, s. 15; 61, s. 72–75].

Zanim jednak Aleksander I doszedł do władzy i powołał do życia Ministerstwo Oświecenia Publicznego oraz sześć okręgów naukowych, w tym Wileński Okręg Naukowy, polityka jego poprzedników – Katarzyny II i Pawła I była nieprzychylna kontynuowaniu dzieła KEN, a szkoły, które w wyniku rozbiorów znalazły się na terenie imperium usiłowano przekształcić «na obraz i podobieństwo szkół rosyjskich, celem ścisłego złączenia zagarniętych ziem z Rosją» [80, s. 19].

Przykładem szkoły, która w wyniku rozbiorów musiała się odnaleźć pod obcym panowaniem i w nowych warunkach, była dawna szkoła wydziałowa w Krzemieńcu. Przede wszystkim, tak jak i inne placówki oświatowe, które znalazły na terytorium Cesarstwa Rosyjskiego po upadku Państwa Polskiego, pozostawała w swego rodzaju letargu, niepewna swojej przyszłości.

Administracyjnie rozmieszczenie szkół Wileńskiego Okręgu Naukowego było następujące: jedno gimnazjum na gubernię i jedna szkoła powiatowa na powiat, a w poszczególnych parafiach szkoły parafialne. Pomiędzy trzema rodzajami szkół, tak jak w całej Rosji, ustalona została zależność hierarchiczna. Nauczyciele i kierownicy szkół parafialnych podlegali dyrektorom szkół powiatowych, ci natomiast podporządkowani zostali

dyrektorom gimnazjów, którzy z kolei byli zależni od władz Uniwersytetu Wileńskiego. Uniwersytet panował więc nad siecią szkół w całym okręgu. Również struktura wewnętrzna szkół nie różniła się od dawnych szkół podległych KEN [82, s. 1–4; 80, s. 43; 4, s. 136–138; 6, s. 40–41; 55, s. 44]. Porównując więc organizację szkolną w Polsce z czasów KEN z systemem wprowadzonym w Rosji na początku XIX w. nie ulega wątpliwości, co było podstawowym wzorcem dla rosyjskiego systemu oświaty stworzonego za panowania Aleksandra I. Już samo porównanie administracji szkolnej w Polsce wprowadzonej przez KEN, z *Tymczasowymi przepisami* i *Ustawą o naukowych zakładach podporządkowanych uniwersytetom* z 1803 r., stanowiącymi przecież podstawę nowej organizacji szkolnictwa w Rosji, rozwiewa wszelkie wątpliwości w tej kwestii [16].

Pierwszym kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego został ks. Adam Jerzy Czartoryski, a jego bliskim współpracownikiem był Tadeusz Czacki – wizytator szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej. Mianowanie Tadeusza Czackiego oznaczało w praktyce, iż na powierzonym terytorium był on faktycznie zastępcą kuratora Czartoryskiego. Tym samym podlegał księciu bezpośrednio i kontaktował się z nim z pominięciem uniwersytetu. Stał się więc faktycznym zwierzchnikiem całego szkolnictwa w południowej części Wileńskiego Okręgu Naukowego. Czacki od momentu powołania go na stanowisko wizytatora w dniu 10 marca 1803 r., z niespotykaną pasją organizował szkolnictwo w południowo-zachodnich guberniach i był w tym najaktywniejszą osobowością na tamtym terenie [7, s. 116; 5, s. 88].

W pracy organizacyjnej niezastąpionym pomocnikiem i doradcą wizytatora został Hugo Kołłątaj. Miał on duże doświadczenie w sprawach szkolnictwa, był przede wszystkim pomocny w sprawach programowych. Poza Kołłątajem, najbardziej wspierali Czackiego: Ignacy Potocki, Stanisław Staszic i Jan Śniadecki [55, s. 71].

Głównym ośrodkiem życia naukowego ziem litewsko-ruskich było co prawda Wilno, ale dzięki staraniom Tadeusza Czackiego, rywalizowało z nim niewielkie miasto na Wołyniu – Krzemieniec. Z kolei placówką zwierzchnią całego okręgu szkolnego był Uniwersytet Wileński, natomiast założone z inicjatywy Czackiego Gimnazjum Wołyńskie, było nie tylko główną szkołą w guberni wołyńskiej, ale także w pozostałych guberniach podległych wizytatorowi. Ambicją Tadeusza Czackiego (a szczególnie współpracującego z nim Hugona Kołłątaja) była autonomia, nawet w ramach odrębnego uniwersytetu dla guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej. Stąd też Czacki celowo postulował stworzenie w guberniach południowo-zachodnich świeckiej szkoły typu półwyższego o poziomie nauczania zbliżonym do uniwersyteckiego.

Początkowo na siedzibę szkoły gubernialnej brane były pod uwagę różne miasta w rejonie podległym Czackiemu, np. Łuck, Dubno, Nowogród Wołyński, Żytomierz, a nawet Kijów. Jednak za Krzemieniecem optował przede wszystkim Kołłątaj i prawdopodobnie dzięki jego sugestii oraz pod wpływem opinii miejscowej szlachty, Czacki podjął ostateczną decyzję, chociaż sam opowiadał się raczej za Łuckiem, bądź Dubnem. M.in. do kandydatury o wiele bardziej ludnego Łucka, leżącego nad sławną rzeką Styr, w którym łatwo byłoby o zakwaterowanie i żywność dla uczniów, namawiał Czackiego tamtejszy magistrat, wysyłając nawet pismo akcentujące przywileje miejskie i przedstawiające tradycje historyczne miasta [37; 2, s. 67; 42, s. 64]. Tam jednak stacjonował garnizon rosyjski (siedziba sztabu pułkowego), którego sąsiedztwo nie było korzystne dla przyszłej szkoły. Poza tym Łuck uważany był za miasto drogie, co mogło być uciążliwe szczególnie dla uczniów ubogich. Kołłątaj swoją propozycję umieszczenia szkoły w Krzemieńcu argumentował głównie malowniczością i atrakcyjnym położeniem miasta oraz jego bazą lokalową (okazałe zabudowania i tereny pojezuickie), którą bez większych nakładów można było dostosować i wykorzystać na potrzeby gimnazjum gubernialnego. Poza tym, w bliskim sąsiedztwie znajdował się również klasztor bazylianów, który z czasem Czacki również zaadaptował na potrzeby szkolne. Mimo początkowych wątpliwości, wybór zaakceptował także ks. A. J. Czartoryski. Miastem zachwyceni byli też późniejsi uczniowie, wychwalając ów wybór w pamiętnikach [50, s. 116–117].

Krzemieniec nie był co prawda miastem zbyt dużym, ale według Kołłątaja i Czackiego 6 tys. mieszkańców wystarczyło, aby znaleźć zakwaterowanie dla uczniów i nauczycieli planowanej szkoły. Poza tym miejscowość miała okazać się na tyle atrakcyjna i tania, że przyciągnie młodzież nie tylko z Wołynia, ale także z guberni sąsiednich, a nawet z Galicji. Uruchomienie Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu było więc nobilitacją dla miasta i dawało szansę rozwoju. Jego sytuacja zmieniła się w zasadzie nagle i w ciągu kilku lat Krzemieniec stał się sławny i to nie tylko w guberni wołyńskiej.

Hugo Kołłątaj, który współpracując z Czackim, miał się zająć przede wszystkim stroną programową tworzonej placówki, przygotował Czackiemu szczegółowy wykaz przedmiotów dla poszczególnych etapów i profili kształcenia wraz z ich treściami programowymi. W tworzonej szkole miały być wprowadzone zarówno przedmioty humanistyczne (języki obce, literatura, historia, geografia i prawo), jak i matematyczno-przyrodnicze, które planowano uzupełnić i jednocześnie wzmocnić przedmiotami praktycznymi mogącymi mieć zastosowanie w regionie. Z praktycznego punktu widzenia twórcy gimnazjum za najważniejsze uważali wprowadzenie przedmiotów umożliwiających rozwój rolnictwa, ogrodnictwa, połoźnictwa, weterynarii, chirurgii i mechaniki

stosowanej. Duży nacisk położono na wiedzę z ogrodnictwa i sadownictwa, upatrując w tym nie tylko wartości praktyczne, ale i estetyczne. Czacki miał też na uwadze wprowadzenie systematycznej edukacji nauczycielek w pensjach żeńskich – guwernantek. W myśl pierwotnej koncepcji wizytatora w Krzemieńcu miały funkcjonować: «1. Gimnazjum. 2. Instytut Pedagogiczny nauczycieli powiatowych i parafialnych. 3. Instytut guwernantek. 4. Szkoła cyrulików. 5. Szkoła bab położnych. 6. Szkoła leczenia bydła i koni. 7. Szkoła geometrów. 8. Szkoła mechaników. 9. Szkoła ekonomiki ogrodnictwa i leśnictwa. 10. Szpital ludzki» [66, s. 46–47; 23]. Niestety, głównie z braku dostatecznych funduszy, utworzono tylko gimnazjum, konwikty dla nauczycieli parafialnych oraz szkołę geometrów i mechaników. Funkcjonowały też pensje żeńskie.

W założeniach programowych, Hugo Kołłątaj uwzględnił dwustopniową strukturę organizacyjną gimnazjum, która w szkolnictwie polskim była w zasadzie rozwiązaniem nowatorskim. W organizacji szkoły typu gimnazjalnego wyróżnił więc dwa poziomy: «niższy (“klasy”), odpowiadający szkołom powiatowym i wyższy (“kursy”), będący czymś pośrednim między gimnazjum a uniwersytetem, przewidziany w przyszłości jako katedry lub wydziały uniwersyteckie. Gimnazjum stanowiło więc połączenie dwóch odrębnych poziomów szkolnych» [38, s. 13; 3, s. 508].

Mówiąc o pracach nad utworzeniem Gimnazjum Wołyńskiego, nie można zapomnieć o zasługach kuratora ks. A. J. Czartoryskiego, bez którego opieki i poparcia trudno byłoby przekonać władze carskie do konieczności powołania placówki edukacyjnej, która miała być ważnym ogniwem krzewienia oświaty w zachodniej części Ukrainy (w południowo-zachodniej części Imperium Rosyjskiego) i jednocześnie uzupełnieniem uczelni wileńskiej. Do tego szkoła znacznie różniła się od ogólnie przyjętych założeń organizacyjnych i programowych szkolnictwa średniego w ówczesnej Rosji. Gimnazjum, a potem Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w założeniach miało być główną szkołą na terenie guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej. Miały mu podlegać wszystkie inne placówki edukacyjne na tym terenie. W konsekwencji dyrektor szkoły krzemienieckiej był bezpośrednim zwierzchnikiem wszystkich szkół na obszarze kierowanym przez Czackiego i jego następców. Nosił on nawet tytuł dyrektora szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej [77, s. 135].

W działaniach prowadzących do utworzenia na terenie guberni wołyńskiej szkoły typu półwyższego, Czacki świadomie poruszał się poza ustalonymi przepisami i często przekraczał swoje kompetencje. Jego śmiałość i przebiegłość okazały się opłacalne, bowiem 29 lipca 1805 r. Aleksander I ostatecznie podpisał reskrypt o utworzeniu Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu i jednocześnie zatwierdził statut nowej placówki, chociaż formalnie wcześniej nie zaakceptował go ani kurator Czartoryski, ani też władze Uniwersytetu Wileńskiego [34; 6, s. 71]. Natomiast uroczyste otwarcie szkoły nastąpiło w dniu 1 października 1805 r. (wg kalendarza juliańskiego).

Już po śmierci Tadeusza Czackiego Gimnazjum Wołyńskie w Krzemieńcu zostało przekształcone w Liceum, czyli w szkołę typu półwyższego i była to wówczas jedna z trzech tego typu szkół w Imperium Rosyjskim. Warto podkreślić, iż przekształcenie Gimnazjum w Liceum Wołyńskie było faktycznie jedyną kwestią, która doczekała się realizacji, jeśli chodzi o ambicje szkoły oraz podniesienie jej rangi i prestiżu w strukturze Wileńskiego Okręgu Naukowego. Formalnie nastąpiło to na przełomie 1818 i 1819 r., bowiem reskrypt carski datowany jest co prawda na 4 grudnia 1818 r., ale wszedł w życie 16 stycznia 1819 r. [37].

Szkoła przez cały czas istnienia opierała swoje funkcjonowanie głównie na hojności miejscowych obywateli, bowiem subwencje rządowe na cele oświatowe były bardzo skromne w porównaniu z potrzebami. Należy przyznać, że mieszkańcy guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, nie uchylali się od ofiarności, a zbieranie środków na ten cel odbywało się za wiedzą i aprobatą cara. Nawet było to władcy na rękę. W założonej przez Czackiego księdze darów, znajdowały się nazwiska najznakomitszych rodów kresowych, np. Chodkiewiczów, Drzewieckich, Mniszców, Olizarów, Rzewuskich, Platerów, Potockich, Sapiechów, Sanguszków, Sobańskich, Steckich i wielu innych [36; 31; 17; 54, s. 19; 61, s. 77; 70, s. 35].

Jak podkreślał Ludwik Zasztowt «szkoła w Krzemieńcu była jedną z najlepiej wyposażonych szkół średnich ówczesnej Europy» [86, s. 53]. Jej chlubą był w szczególności ogród botaniczny, który został założony na zapleczu całego zespołu i idealnie się z nim komponował. Poza tym szkoła posiadała bogatą bibliotekę, w której najcenniejszy był zbiór ostatniego króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego, zakupiony przez Czackiego po śmierci władcy. Na uwagę zasługują też bogato wyposażone pracownie i gabinety, m.in. numizmatyczny, mineralogiczny, sztuki, fizyczny, historii naturalnej oraz laboratorium chemiczne i obserwatorium astronomiczne. Przy gabinecie fizycznym istniała ponadto stacja meteorologiczna [41, s. 195–204]. W szkole mechaników znajdował się także gabinet machin i narzędzi oraz gabinet modeli machin i budowli, które w dużej części wykonane zostały przez uczniów. Natomiast przy szkole geometrów urządzono gabinet instrumentów mierniczych [15]. Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu miało również drukarnię i księgarnię. Odgrywały one ważną rolę w funkcjonowaniu szkoły. Nie stanowiły jej integralnej części, chociaż były z nią ściśle związane i skrupulatnie kontrolowane [21].

Program nauczania Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu, w dużej mierze opierał się na założeniach i koncepcjach Komisji Edukacji Narodowej, które były wyrazem tradycji, doświadczeń oraz tendencji oświatowych Oświecenia. Program dydaktyczny szkoły rozłożony został na dziesięć lat nauki, które podzielono na cztery jednoroczne klasy przygotowawcze (stopień niższy) i trzy dwuletnie kursy (stopień wyższy) [24]. Analizując program i system nauczania Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego widać, iż zgodnie z założeniami Czackiego i Kołłątaja, pierwsze klasy szkoły krzemienieckiej zdominowała nauka języków obcych, uzupełniona przedmiotami podstawowymi, nauczany już od szkoły parafialnej. Na poziomie wyższym, tj. na tzw. kursach, przeważały przedmioty wymagające nie tyle pamięci, co myślenia. Były różne w zależności od kursu i oddziału (wydziału) i niejako prowadziły uczniów kursowych w kierunku specjalizacji, która po ukończeniu szkoły dawała absolwentom możliwość wyboru odpowiedniego kierunku studiów, a dzięki znajomości języków, również studiów za granicą Imperium Rosyjskiego [20; 69, s. 229; 77, s. 156–165]. Program był jednak obiektem nieustannej krytyki władz zwierzchnich, przede wszystkim jako zbyt przeładowany i za bardzo uniwersytecki. Z pewnością był to wyraz ambicji twórców szkoły krzemienieckiej, którzy chcieli stworzyć placówkę edukacyjną przewyższającą swym poziomem inne szkoły Wileńskiego Okręgu Naukowego.

Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu funkcjonowało praktycznie do końca marca 1831 r. Zamknięto je więc kilka miesięcy po wybuchu powstania listopadowego, a bezpośrednią przyczyną zamknięcia szkoły była wieść o epidemii cholery. Z tego powodu od dnia 31 marca 1831 r. zawieszono zajęcia, a uczniów rozpuszczono do domów. Dalszymi etapami likwidacji placówki krzemienieckiej było rozwiązanie Wileńskiego Okręgu Szkolnego 1 maja 1831 r., z kolei 21 sierpnia 1831 r. nakazano zamknięcie niemal wszystkich szkół na terenie guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej [69, s. 245; 88, s. 29].

Wraz z zamknięciem i likwidacją Liceum Wołyńskiego zamarło życie kulturalne i towarzyskie w Krzemieńcu. Po wyjeździe uczniów, miasto opuściło też wielu nauczycieli, mieszkańców i gości, a w konsekwencji tętniące życiem Ateny Wołyńskie popadły w ruinę. Miasto straciło dawne znaczenie kulturowe, a pogrążając się w upadku, nigdy już nie wróciło do świetności z lat 1805–1831. Po likwidacji szkoły, budynki licealne stały się własnością władz carskich i zostały odsprzedane duchowieństwu prawosławnemu, które urządziło w nich seminarium i szkoły duchowne. W ramach represji popowstaniowych, cerkwi prawosławnej zostały przekazane liczne kościoły i klasztory katolickie, jak również cerkwie oraz klasztory unickie, w tym np. kościół licealny, kościół i klasztor franciszkanów, klasztor i cerkiew bazylianów, a nawet sanktuarium w pobliskim Poczajowie.

Po upadku powstania listopadowego, poza zamknięciem i likwidacją większości szkół polskich na terenie Imperium Rosyjskiego dokonano też reorganizacji struktury administracji szkolnej. Przede wszystkim, w miejsce rozwiązanej Wileńskiego Okręgu Naukowego już w 1832 r. utworzono dwie nowe jednostki: Białoruski (Miński) oraz Kijowski Okręg Naukowy (14 grudnia 1832 r.). Ten drugi opierał się na guberniach południowo-zachodnich, a placówką zwierzchnią został Cesarski Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie powołany do życia w końcu 1833 r., na bazie materialnej, dydaktycznej i kadrowej zlikwidowanego Liceum Wołyńskiego, ale już z rosyjskim językiem wykładowym [50, s. 319–334].

Dawna legenda krzemieniecka odrodziła się jednak po zakończeniu I wojny światowej. Wówczas, po niemal stu latach, już w odrodzonej Polsce rozkazem ówczesnego Naczelnika Państwa marsz. Józefa Piłsudskiego z dnia 27 maja 1920 r. zostało powołane do życia Liceum Krzemienieckie jako rozbudowany kompleks szkół i wielu innych placówek edukacyjno-wychowawczych i kulturalnych. Miało ono nawiązywać do tradycji szkoły Czackiego funkcjonującej w pierwszej połowie XIX w., w szczególności w odniesieniu do struktury, swobody programowej i kulturotwórczej roli na kresach wschodnich. W tym celu bardzo szybko zdecydowano o ponownym przekazaniu zabudowań oraz majątków dawnego Liceum Wołyńskiego we władanie świeckiej i publicznej instytucji oświatowej. Jednakże nowopowstała placówka działała już w innych warunkach, co też dawało jej inne możliwości rozwoju i prowadzenia procesu dydaktycznego.

Idea reaktywacji szkoły w budynkach pojezuickich i pobazylianów w Krzemieńcu pojawiła się już wkrótce po zakończeniu I wojny światowej, a pierwszą osobą, która otwarcie zaczęła mówić o konieczności wznowienia Liceum Krzemienieckiego był Ludwik Janowski z Wydziału Oświaty Polskiego Komitetu Wykonawczego na Rusi [76, s. 14–15]. Z kolei w 1919 r. kwestię reaktywacji szkoły Czackiego rozważano głównie w kręgu osób skupionych w Polskiej Macierzy Szkolnej. W tym czasie, po raz pierwszy kwestią tą zajął się też Departament Oświecenia Publicznego byłego Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego pod kierunkiem Naczelnego Komisarza Antoniego Minkiewicza, a także z udziałem Dyrektora Departamentu Karola Wilkoszewskiego, Jana Korneckiego Alfreda Tramera, Teodora Mianowskiego i Józefa Stemlera. Inicjatorzy w celu zasięgnięcia opinii społeczeństwa na temat reaktywacji krzemienieckiej placówki oświatowej, w Warszawie w dniu 8 kwietnia 1920 r. zwołali nawet naradę (zjazd) przedstawicieli rządu, szkół wyższych,

towarzystw naukowych i kulturalno-oświatowych. Po czterodniowych obradach opowiedziano się jednogłośnie za wznowieniem działalności Liceum Wołyńskiego pod nazwą Liceum Krzemienieckiego [52, s. 5–6; 69, s. 300; 76, s. 15–16; 83, s. 107].

Pierwszym i na razie tymczasowym kierownikiem reaktywowanego Liceum został Teodor Mianowski, który od razu rozpoczął prace organizacyjne [52, s. 6]. Jednakże wybuch wojny polsko-bolszewickiej oraz likwidacja Zarządu Cywilnego uniemożliwiły natychmiastowe otwarcie szkoły. Prace nad organizacją Liceum Krzemienieckiego zostały wznowione za sprawą Komitetu Wykonawczego na Rusi. Jego prezesem sekcji oświatowej znany działacz szkolny Józefat Andrzejowski, który zwrócił się do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z prośbą o wznowienie dawnej szkoły Czackiego. Ministerstwo w pierwszej kolejności wydało m.in. rozporządzenie upoważniające Piotra Moczulskiego, mianowanego dyrektorem państwowego seminarium nauczycielskiego, do objęcia w zarząd budynków dawnego Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu (pobazylikańskich i pojezuickich) [78, s. 225]. Z czasem otrzymano też zgodę na zwolnienie głównych gmachów położonych po obu stronach dawnego kościoła licealnego, od postoju wojska. Z kolei na podstawie rozmów z zarządem funkcjonującej jeszcze szkoły prawosławnej, udało się oswobodzić część trzeciego budynku (tj. dawny klasztor bazylianów).

Poza odzyskaniem budynków i ich adaptacją do nowych potrzeb, pilną kwestią było też zapewnienie szkole kadry pedagogicznej, co początkowo wcale nie było takie proste. Aby zapewnić nauczycieli dla stale napływającej młodzieży, sięgnięto po wszystkich znajdujących się w pobliżu pedagogów. Zapewnienie odpowiedniej kadry było zresztą stałą troską władz licealnych, podobnie jak to miało miejsce w czasach Czackiego i jego następców. Chodziło tu nie tylko o kadrę dydaktyczną, ale również o pomocniczą, m. in. administratorów, księgowych, buchalterów, zarządców, leśniczych, personel medyczny oraz wielu innych pracowników, na robotnikach skończywszy. Z czasem jednak praca w Krzemieńcu stała się przywilejem i nobilitacją. Podobnie było z uczniami, którym dyplom Liceum Krzemienieckiego otwierał drogę do wyższych uczelni.

Początkowe trudności organizacyjne, finansowe, bazowe (m.in. kłopoty z eksmisją szkół prawosławnych) oraz kadrowe sprawiły, że w pierwszej kolejności uruchomiono jedynie trzy kursy Koedukacyjnego Seminarium Nauczycielskiego (20 stycznia 1920 r.) oraz dwie klasy Koedukacyjnego Gimnazjum im. Tadeusza Czackiego (1 maja 1920 r.), z rozszerzonym programem matematyki i fizyki. W następnym roku szkolnym Seminarium Nauczycielskie posiadało już jednak komplet pięciu kursów. Z powodu wojny polsko-bolszewickiej pierwszy rok szkolny Liceum Krzemienieckiego rozpoczął się formalnie dopiero w lutym 1921 r., a 1 maja 1921 r. dokonano otwarcia dwóch klas Państwowego Gimnazjum im. Tadeusza Czackiego. W roku szkolnym 1921/1922 przy seminarium powstała też Szkoła Ćwiczeń [1, s. 48–54]. Na uruchomienie kolejnych zaplanowanych szkół trzeba było czekać do połowy 1922 r. Wtedy to formalnie otworzono Gimnazjum, Licealną Szkołę Rolniczą z wydziałem rolnym i leśnym w Białokrynicy oraz preparandę przygotowującą uczniów do Seminarium Nauczycielskiego [83, s. 110]. W 1925 r. preparanda przy Liceum Krzemienieckim została przekształcona w Szkołę Ćwiczeń [83, s. 110]. W kolejnych latach doszło nie tylko poszerzenia kierunków kształcenia w Liceum, ale przede wszystkim do powstania nowych jednostek dydaktycznych, które weszły w skład zespołu. Oprócz wymienionych już placówek, uruchomiono także Szkołę Gajowych w Suraziu oraz dwa internaty (męski i żeński) [42, s. 93–94; 76, s. 24]. Z czasem organizowano też kolejne szkoły zawodowe, w 1928 r. założono Niższą Szkołę Rzemieślniczo-Przemysłową w Smydze, a w następnych latach Gimnazjum Spółdzielcze, Niższą Szkołę Ogrodniczą w Leduchowie, Niższą Szkołę Rzemieślniczo-Przemysłową z wydziałem meblarskim i ślusarskim, Rocznią Szkołę Przysposobienia Rolniczego w Wiśniowcu, Niższą Szkołę Murarską w Liszni oraz Liceum Handlowe, z głównym kierunkiem spółdzielczym.

Przy Liceum Krzemienieckim utworzono również Wołyński Instytut Naukowy, którego zadaniem było prowadzenie badań nad przeszłością Ziemi Wołyńskiej, poza tym założono Muzeum Ziemi Krzemienieckiej im. dra Wilibalda Bessera, a także rozpoczęto organizowanie Muzeum Juliusza Słowackiego [59]. Z kolei w 1936 r., w miejsce zlikwidowanego Seminarium Nauczycielskiego powołano tzw. Pedagogium – zakład o wyższym poziomie edukacji [52, s. 6–7; 76, s. 23–24; 83, s. 110–111]. W styczniu 1939 r. Liceum Krzemienieckie, mając na względzie istniejące na terenie całej Polski potrzeby wsi, w Leduchowie uruchomiło też Szkołę Przysposobienia Ogrodniczego [68].

Z czasem Liceum zaczęło prowadzić również działalność dodatkową (pozalekcyjną i pozaszkolną). Utworzono więc uniwersytety ludowe – w Michałowce (w roku szkolnym 1932/1933), który prowadził dwa kursy w ciągu roku: zimowy dla młodzieży męskiej i wiosenny dla młodzieży żeńskiej [52, s. 37–38] oraz w Różynie (w 1935 r.) również kurs zimowy i letni [81, s. 2]. Szkoła zorganizowała też wędrownie kursy gospodarstwa domowego dla dziewcząt, hodowlano-mleczarskie dla dorosłych, ogrodnicze w Leduchowie,

dokształcające dla pracujących zawodowo, uniwersytety niedzielne w Krzemieńcu, Szumsku, Wiśniowcu i Poczajowie, korespondencyjny kurs metodyczno-pedagogiczny oraz szkoły letnie (muzyczną i rysunkową), które były formą dokształcania dla nauczycieli. Oprócz tego przy Liceum Krzemienieckim założone zostały trzy przedszkola, w tym przedszkole przy Szkole Ćwiczeń. Przy krzemienieckim kompleksie szkolnym działały również chór, zespoły teatralne i instrumentalne, w tym symfoniczna Orkiestra Wołyńska oraz pracownia fotograficzna [62; 87; 73, s. 243].

Dodatkowo, w celu umożliwienia młodzieży mniej zamożnej zarobkowania, pod opieką instruktorów – nauczycieli uruchomiono szereg uczniowskich zakładów produkcyjno-usługowych (tzw. wytwórni), np. wytwórnię czapkarską, fotograficzną, introligatorską, pomocy naukowych, radiotechniczną, robót ręcznych oraz sprzętu sportowego (np. nart) [65].

Tak więc przy Liceum Krzemienieckim zorganizowany został cały zespół szkół, placówek oświatowych, wychowawczych, kulturalnych oraz naukowo-badawczych, o różnych poziomach i profilach nauczania, funkcjonujący pod jedną nazwą i kierownictwem. Projektowano także założenie gimnazjum fotograficznego, którego zaczątkiem miała być szkolna pracownia fotograficzna. Niestety pomysł ten nie doczekał się realizacji. Jednakże i tak była to jedna z większych placówek oświatowych na Wołyniu, do której uczęszczało ponad 1000 uczniów, a pracowało ponad 60 nauczycieli [64; 83, s. 125].

Ostatecznie wśród placówek podległych Liceum Krzemienieckim znalazły się cztery zasadnicze typy zakładów: a) ogólnokształcący o 2 wydziałach: fizyczno-matematycznym i przyrodniczym, b) pedagogiczny, mający na celu kształcenie nauczycieli, c) zawodowy, d) oświatowy [83, s. 113]. Widać więc wyraźnie, iż pod względem struktury, zakresu kształcenia oraz liczby uczniów i nauczycieli była to placówka o wiele bardziej rozbudowana niż dawne Gimnazjum i Liceum Wołyńskie, zorganizowane przecież z wielkim rozmachem przez Tadeusza Czackiego i Hugona Kołłątaja. Wizytatorowi Czackiemu i jego następcom wiele z pierwotnych pomysłów, mających na celu rozszerzenie oferty kształcenia i podniesienie poziomu nauczania słynnej szkoły (m. in. przekształcenia jej w uniwersytet), z różnych względów nie udało się bowiem zrealizować. Natomiast liczba uczniów Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego nie dochodziła do 700, a nauczycieli zaś nie przekraczała 60 osób. Jednakże na tamte czasy i tak była to liczba zawrotna [32; 33; 35; 25; 26; 27; 28; 22].

Należy też podkreślić, iż istniejąca przy szkole instytucja internatów i stypendiów pozwalała na skupienie w klasach dzieci wybitnie zdolnych z terenu całego Wołynia, bez względu na ich pochodzenie i stan materialny [44, s. 24].

Strukturę organizacyjną Liceum ustaliło Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 sierpnia 1922 r. Po zamachu majowym dokument ten został z kolei zastąpiony Rozporządzeniem RM z dnia 3 czerwca 1928 r. [47; 46]. W myśl tych zarządzeń wszystkie placówki podległe Liceum Krzemienieckiemu wyłączone były z Okręgu Szkolnego Wołyńskiego i podlegały wizytatorowi (od 1 lutego 1934 r. kuratorowi), który był bezpośrednim zwierzchnikiem zarówno zakładów szkolnych, wychowawczych i instytucji naukowych, jak i majątków licealnych. Miał przy tym prawa i obowiązki kuratora okręgu szkolnego. Tym samym cały zespół szkolny uzyskał uprawnienia kuratorium i w konsekwencji bezpośrednio podlegał Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Narodowego. Oznaczało to, że Liceum było odrębną jednostką szkolną i majątkową. Mogło więc cieszyć się dużą samodzielnością i swobodą, zarówno organizacyjną i finansową, jak i programową [63].

Na początku szkoła pracowała według ministerialnego programu nauczania określonego w przepisach z 1921 r. Dokładny program zakładał, że poziom wykształcenia ogólnego miał odpowiadać programom gimnazjów o profilu matematyczno-przyrodniczym. Program obejmował takie przedmioty jak: religia, język polski, ukraiński, francuski i niemiecki, historia, geografia, matematyka, fizyka, chemia, przyroda, filozofia, gimnastyka, prace ręczne, rysunek, śpiew. Na poziomie rozszerzonym uczono przedmiotów artystyczno-technicznych (rysunek, prace ręczne, śpiew, muzyka, wychowanie fizyczne). Przygotowanie zawodowe obejmowało kształcenie w zakresie psychologii, naukę o dziecku, historię wychowania, pedagogikę, metodykę nauczania elementarnego z zajęciami praktycznymi [79, s. 245]. W 1927 r. powołany przez Ministerstwo Zarząd Liceum, otrzymał przywilej swobody w stosowaniu programów i metod nauczania w zakładach licealnych [44, s. 23]. Dzięki temu Liceum Krzemienieckie uzyskało prawne podstawy do stania się szkołą doświadczalną. Ważnym momentem było wprowadzenie w roku szkolnym 1928/1929 systemu daltońskiego (twórczynią systemu daltońskiego była pochodząca ze Stanów Zjednoczonych Helena Parkhurst). W Liceum Krzemienieckim duży nacisk kładziono też na rozwój fizyczny uczniów, poprzez uprawianie różnych dyscyplin sportowych. Do najbardziej popularnych należały: narciarstwo, łyżwiarstwo, hokej, lekkoatletyka oraz gry zespołowe. Uprawianiu sportu sprzyjało wyposażenie szkoły, były tam dwie sale gimnastyczne, dwa korty tenisowe, stadion lekkoatletyczny z bieżnią, cztery boiska do siatkówki, boisko do koszykówki i hazeny (Hazena (czes. házet - rzucać) – gra sportowa zbliżona do piłki ręcznej, będąca jedną z jej poprzedniczek), na którym zimą urządzano lodowisko.

Dzięki szkole rozwijało się również życie towarzyskie miasta, wszyscy bowiem byli stęsknieni normalnych warunków życia po wojnie i trudnym okresie zaborów. Krzemieniec dzięki swej szkole, tak jak dawniej stawał się centrum kulturowym, promieniującym na Wołyń i inne ziemie zachodniej Ukrainy. Warto też zaznaczyć, iż organizatorzy, którzy podjęli się reaktywacji Liceum Krzemienieckiego oraz kolejni wizytatorzy i kuratorzy, podobnie jak niegdyś Czacki, czynili starania również o to, aby placówka była nie tylko wzorcowym centrum edukacji i chlubą Krzemieńca, ale żeby miała też wpływ na życie społeczne i kulturalne, zarówno miasta i powiatu, jak i Wołynia oraz zachodniej części Ukrainy. Jak podkreślił już w 1922 r. K. J. Nittman «Krzemieniec przed stu laty był rozsądnikiem ludzi zacnych [...], punktem środkowym nie tylko oświaty, ale i poważnego życia, tudzież obyczajów. Wskrzyszony obecnie, musi na nowo z “rozpierzchnionych żywiołów wielką całość zlepić”, musi zapładniać wielkie czyny i wielkich ludzi, popychając ich do wysiłków na drodze ku nowym, lepszym i szczęśliwszym formom życia» [60, s. 121].

Liceum Krzemienieckie istniało do wybuchu II wojny światowej. W konsekwencji agresji ZSRR na Polskę 17 września 1939 r. i po formalnej aneksji Krzemieńca z początkiem listopada 1939 r., miasto weszło w skład Związku Sowieckiego. Wraz z umocnieniem się nowej władzy, rozpoczęła się sowietyzacja systemu oświaty. W grudniu tego roku oficjalnie zlikwidowano wszystkie zakłady Liceum Krzemienieckiego, a w dniu 12 kwietnia 1940 r. na bazie zlikwidowanego Liceum powstała pierwsza radziecka uczelnia w okręgu tarnopolskim – Krzemieniecki Instytut Nauczycielski. W 1950 r. został on przekształcony w Instytut Pedagogiczny, który 1969 r. został przeniesiony do Tarnopola. Z tego Instytutu, w Tarnopolu powstał z czasem Obwodowy Uniwersytet. A więc po raz drugi w historii z krzemienieckiej szkoły średniej powstał uniwersytet, jednak za każdym razem w innym mieście. W Krzemieńcu natomiast powstawały szkoły kształcące nauczycieli, zarówno dla szkół miejscowych, jak i dla funkcjonujących na pozostałych terenach zajętych przez sowietów. Z czasem w murach dawnego Liceum powstawały wyższe szkoły o profilu pedagogiczno-humanistycznym, a kościół licealny zamieniono na salę sportową. Dzisiaj w warunkach niepodległej Ukrainy, w budynkach policealnych funkcjonuje Obwodowa Akademia Humanistyczno-Pedagogiczna, której Rektor nie zapomina o dawnych tradycjach szkolnych Krzemieńca i polskich korzeniach kierowanej przez siebie uczelni. Poniekąd udało mu się zrealizować dawna ideę Czackiego i Kołłątaja, utworzenia w Krzemieńcu szkoły wyższej.

Джерела та література

- [J. Żoła], Wspomnienia Józefa Żoły, [w:] Kronika Koła Środowiskowego Liceum Krzemienieckiego przy Towarzystwie Przyjaciół Warszawy / J. Żoła. – Warszawa : [2000?], Muzeum Niepodległości, Kolekcja Krzemieniecka, zesp. 86, seria 21. – S. 48–54.
- Affek M. Tadeusz Czacki – organizator Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu / M. Affek // *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego* / pod red. Stanisława Makowskiego. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2004. – S. 63–74.
- Bartnicka K. Programy nauczania w Wileńskim Okręgu Naukowym a Szkoła Krzemieniecka / Kalina Bartnicka // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki = Quarterly Journal of the History of Science and Technology*. – Warszawa, 1989 (R. 29). – Nr 3. – S. 501–521.
- Bartnicka K. Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej / Kalina Bartnicka. – Warszawa : Państw. Zakład Wydawnictw Szkolnych, 1973. – 295, [1] s. : il., portr.
- Beauvois D. Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine 1793-1830 / Daniel Beauvois. – Paris : CNRS, 2003. – 240 s. : mapy.
- Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. T. 2, Szkoły podstawowe i średnie / Daniel Beauvois; [przekł. z fr. Ireneneus Kania]. – Rzym; Lublin : Fundacja Jana Pawła II : Redakcja Wydawnictw KUL, 1991. – 2 t. (382, [1]. – 459 s. : mapy, wykry.).
- Beauvois D. Trójkąt ukraiński : szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914 / Daniel Beauvois ; z jęz. fr. przekł. Krzysztof Rutkowski ; Towarzystwo Opieku nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 813, [3] s. : il.
- Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce : studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego / Stanisław Bernadski. – Kraków : Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933. – 537, [2] s., [23] k. tabl. : il.
- Betlej A. Kościół Jezuitów w Krzemieńcu. Uwagi na temat autorstwa i genezy architektury oraz relacji architekt-fundator / Andrzej Betlej // *Studia nad sztuką renesansu i baroku*. – T. 5 / [red.] Jerzy Lilejko, Irena Rolska-Boruch. – Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. – S. 193–216.
- Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), rkps 34432, k. 565 – lista profesorów szkół krzemienieckich z 1804 r.
- BCz, rkps 34432, k. 565 – lista profesorów szkół krzemienieckich z 1804 r.
- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: BJ), rkps., 3739, k. 181 i n.
- Biblioteka Narodowa w Warszawie – Papiery po Ludwiku Janowskim (dalej: BN-LJ), rkps II.7801, k. 1. Nt początków oświaty na Wołyniu.

14. BN-LJ, rkps II 7797, s. 1–2.
15. BN-LJ, rkps II.7790, k. 156; ibidem, rkps II.7794, k. 91.
16. Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil.), f. 2, sygn. KC 645, k. 127–137.
17. BUWil., fond 2, sygn. KC 576, k. 1–79.
18. Bieś A. P. Kadry nauczycielskie szkół jezuickich w Krzemieńcu 1711–1773 // «Ateny Wołyńskie» między historią a współczesnością = «Волинські Афіни»: між історією і сучасністю / pod red. Andrzeja Szmyta i Henryka Strońskiego. – Olsztyn ; Krzemieniec : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2015. – 484 s. : il.
19. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie (dalej: CPAHU), m.in. fond 710, opis 1, dzieło 79–83a.
20. CPAHU, f. 707, op. 314(1806), k. 220.
21. CPAHU, f. 707, op. 314(1811), d. 2, k. 5, 49.
22. CPAHU, f. 707, op. 314(1818), d. 40, k. 71–72; BN-LJ, rkps II 7796, k. 40–64.
23. CPAHU, f. 707, op. 315, d. 2, k. 44–53.
24. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 128, k. 1–45.
25. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 142, k. 45–46, 100;
26. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 143, k. 61–63, 144v–145, 201c–202.
27. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 144, k. 216–217 .
28. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 145, k. 97v–121.
29. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 30, k. 5(64).
30. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 348 – Książka Etatów Zgromadzenia Akademickiego Krzemienieckiego do Roku 1794 do 1799, k. 1–8.
31. CPAHU, f. 710, op. 2, d. 28 b, d. 24, k. 64.
32. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 68, k. 311–312.
33. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 71, k. 37v–45.
34. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 77 – Protokół ukazów Imperatorskich 1804–1825, k. 2v - 7 – Ustawy dla Gimnazjum Wołyńskiego z 29.07.1805 r.
35. CPAHU, f. 710, op. 1, d. 141, k. 39–40, 93–94, 141–142, 196.
36. CPAHU, f. 710, op. 2, 28b, k. 205v–209; ibidem, d. 24, k. 64.
37. CPAHU, f. 710, op. 2, d. 30, k. 414–415 – magistrat miasta Łucka do T. Czackiego z 21.07.1803 r.
38. Chodakowska J. Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego / pod red. Stanisława Makowskiego. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2004.
39. Chreptowicz J. Plan de l’Eduktion Nationale // Lewicki J. Geneza Komisji Edukacji Narodowej : studium historyczne / Józef Lewicki. – Warszawa : Książnica Polska T-wa Nauczycieli Szkół Wyż., 1923. – 87, [1] s.
40. Danilewicz-Zielińska M. Próby przywołań : szkice literackie / Maria Danilewicz-Zielińska ; wybór, oprac. i przedm. Marek Zieliński. – Warszawa : Biblioteka «Więzi», 1992. – 429, [1] s.
41. Danilewiczowa M. Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego / Maria Danilewiczowa // Nauka Polska. – T. 22. – Warszawa : Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1937. – S. 59101.
42. Danilewicz-Zielińska M. Próby przywołań : szkice literackie / Maria Danilewicz-Zielińska : wybór, oprac. i przedm. Marek Zieliński. – Warszawa : Biblioteka «Więzi», 1992. – 429, [1] s.
43. Danowska E. Tadeusz Czacki 1765–1813 : na pograniczu epok i ziem/ Ewa Danowska. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2006. – 379 s., [25] s. ; tabl. (w tym kolor.).
44. Dobrowolski St. M. System klasowy i pracowniany : (z doświadczeń w Liceum Krzemienieckim) / Stanisław Marian Dobrowolski. – Warszawa : «Nasza Księg.», 1934. – 223, [1] s. : il.
45. Dunin-Karwicki J. Szkice obyczajowe i historyczne / przez Józefa Dunin Karwickiego. – Warszawa : Gebbethner i Wolff ; Kraków : G. Gebethner, 1882. – [4], 191. [2] s.
46. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej Nr 63, poz. 556, s. 837–838 – Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 sierpnia 1927 r. o zmianie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 10 sierpnia 1922 r. w przedmiocie Liceum Krzemienieckiego.
47. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej Nr 70 z dnia 26 sierpnia 1922..., s. 1219–1221.
48. Jobert A. Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794) : jej dzieło wychowania obywatelskiego/ Ambroise Jobert ; przeł. [z fr.] i uzup. Mirosława Chamcówna ; przedm. opatrzył Henryk Barycz ; Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pedagogicznych. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : WDN, 1979. – XXI. – 322 s., [1] k., portr.
49. Kochanowicz J., Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych : (materiały) / Jerzy Kochanowicz. – Kraków : Wydaw. WAM : Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna «Ignatianum», 2002. 269 s.
50. Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych : 18201831 / Aleksander Kozieradzki ; wstęp i koment. Stefan Kawyn. – Wrocław Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962. XXVII, [1]. – 280, [3] s., [4] k. tabl.

51. Kurdybacha Ł. Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783 / Łukasz Kurdybacha ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, 1948. – 90 s.
52. Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej 1920–1935 : opracowanie zbiorowe. – Krzemieniec : Liceum Krzemienieckie, 1935. – 44, [1] s. : il.
53. Łysiak A. Organizacja i funkcjonowanie Gimnazjum w Krzemieńcu we wspomnieniach i relacjach pamiętnikarskich / A. Łysiak // Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych / pod red. Edwarda A. Mierzwę ; Akademia Świętokrzyska w Kielcach im. Jana Kochanowskiego. Filia w Piotrkowie Trybunalskim. Instytut Historii. – Piotrków Trybunalski : Naukowe Wydaw. Piotrkowskie, 2002. – 350 s.
54. Mikulski A. J. Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego / Antoni J. Mikulski. – Poznań : Nakł. i druk «Praca», 1913. – 45 s., [1] r. tabl. : il.
55. Mizia T. Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony / Tadeusz Mizia. – Warszawa : Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, 1975. – 375, [1] s. : tabl.
56. Mrozowska K. Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793 / Kamilla Mrozowska. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 312, [3] s. : 3 faks., 1 mapa, 1 rys.
57. Mrozowska K. Tradycje Komisji Edukacji Narodowej w szkolnictwie polskim w XIX wieku / Kamilla Mrozowska // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1971. – R. 14.
58. Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu : Monografia architektury / Maria Muszyńska-Krasnowolska. – Równe : Zarząd Wołyńskiego Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego, 1939. – 77 s., [18] s. tabl. – (Osobne odbicie z «Rocznika Wołyńskiego»). – T 8).
59. Muzeum Niepodległości w Warszawie, Kolekcja Krzemieniecka, sygn. AZ 86/2 k. 173-176, Projekt Statutu Wołyńskiego Instytutu Naukowego przy Liceum Krzemienieckim.
60. Nittman K. J., Sursum Corda, «Nad Ikwą czuwa straż». Jednodniówka Krzemieniecka. – Krzemieniec, 1922.
61. Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego Tajnego Radzcy Jego Imperatorskiej Mości [...] : rzecz czytana na zebraniu gimnazjum wołyńskiego i licznych obywatelów w jimięniu rzeczonęgo gimnazjum, i Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk 30. lipca 1813 / przez Alojzęgo Osińskiego. – Krzemieniec : [s. n.], 1816. – [8], 444 s., [1] k. tabl.
62. Państwowe Archiwum Obwodowe w Tarnopolu (dalej: PAOT), f. 131, op. 1, nr 7, k. 8 – Sprawozdanie Liceum Krzemienieckiego za rok szkolny 1928/1929.
63. PAOT, f. 131 – Kremenieckaja gosudarstwiennaja gimnazija i licei im. T. Czackogo, op. 1, nr 7, k. 5 – Sprawozdanie Liceum Krzemienieckiego za rok szkolny 1928/1929.
64. PAOT, f. 131, op. 1, nr 7, k. 4.
65. PAOT, f. 131, op. 1, nr 7, k. 8 – Sprawozdanie Liceum Krzemienieckiego za rok szkolny 1928/1929.
66. Piotrowski W. Życie umysłowe Krzemieńca w latach 1805-1832 / Wojciech Piotrowski ; Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach. Filia w Piotrkowie Trybunalskim. Instytut Filologii Polskiej. – Piotrków Trybunalski : Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej, 2005. – 326, [3] s., [7] k. tabl. : il.
67. Poplatek J. Komisja Edukacji Narodowej : udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej / Jan Popaltek ; uzup. Ludwik Grzebień ; przygot. do druku Jerzy Paszenda. – Kraków : Wydaw. Apostolstwa Modlitwy, 1974. – 512, [4] s. : mapy.
68. Prospekt. Liceum Krzemienieckie Państwowa Roczna Męska Szkoła Przynsposobienia Ogrodniczego. – Krzemieniec, 1938.
69. Rolle M. Ateny wołyńskie : szkic z dziejów oświaty w Polsce / Michał Rolle. wyd. 2, popr. I uzup. – Lwów : Zakł. Narodowego om. Ossolińskich, 1923. – 307, [2] s., [1] k. tabl. : il.
70. Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec : w setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa / napisał Michał Rolle. – Lwów : Macierz Polska, 1913. – 131, [4] s.
71. Rozporządzenie MWRiOP nr 24566/S.II z 27 grudnia 1920 r.
72. Sauvé J. Educación / J. Sauvé, G. Codina, J. M. de la Escalera // Diccionario histórico de la Compañía de Jesús / red. Charles E. O'Neil, Joaquin M. Domínguez. – T. 2 : Costa Rossetti Industrias Roma ; Madrid : Institutum historicum, S. I. : Universidad Pontificia. – Comillas, 2001. – 4110 s.
73. Sheybal S. Wspomnienia : 1891–1970 / Stanisław Sheybal. – Kraków ; Wrocław : Wydaw. Literackie, 1985. – 308, [3] s., [24] s. tabl. : fot., portr.
74. Sobczuk W. Socjokulturowa topografia Krzemieńca pierwszych trzydziestu lat XIX wieku / W. Sobczuk // Biesiada Krzemieniecka. – Krzemieniec ; Londyn ; Lublin : Komitet Biesiady Krzemienieckiej, 2010. – Zesz. 5. – S. 111-148.
75. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T. 1 / przez Tadeusza Jerzego Steckiego. – Lwów : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1864. – [4]. – XII, 385, [3] s.

76. Stemler J. Liceum Krzemienieckie : przeszłość – terażniejszość – przyszłość / Józef Stemler. – Warszawa : [s. n.], 1927. – 42 s., 1 k. tabl.
77. Szmyt A. Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833 / Andrzej Szmyt. – Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2009. – 417, [1] s., [24] s. tabl. złoż. : il.
78. Szmyt A. Organizacja i struktura Liceum Krzemienieckiego 1920–1939 / Andrzej Szmyt // Кременецький лицей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині XX ст. : зб. наук. пр. / ред. Анатолій Багнюк, Наталія Савелюк. – Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2009.
79. Szybiak I., Państwowe Seminarium Nauczycielskie w Liceum Krzemienieckim / Irena Szybiak // Кременецький лицей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині XX ст. : зб. наук. праць / ред. Анатолій Багнюк, Наталія Савелюк. – Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2009.
80. Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku / Stefan Truchim. – Łódź ; Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960. – 144 s.
81. Uniwersytet Ludowy w Różynie // Wołyń. – 1935. – Nr 5. – S. 2.
82. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej : dla stanu akademickiego i na szkoły Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783 / ze wstępem Józefa Lubczyńskiego. – Lwów : Księg. Naukowa, 1930. – XIX, 190 s.
83. Warda K. Szkice z dziejów szkół krzemienieckich : biblioteki liceum, ich zasoby i losy / Kazimierz Warda. – Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 2000. – 233, [2] s., [12] s. tabl. : il.
84. Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej do roku 1795 / Ryszard Wroczyński. – Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1987. – 299, [1] s.
85. Załęski S. Jezuiti w Polsce. – T. 4 : Dzieje 153 kolegiów i domów Jezuitów w Polsce. Cz. 4, Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta 1648/1773 / Stanisław Załęski. – Kraków : W. L. Anczyc, 1905. – S. 148/188. Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu / Ilona Czamańska. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2007. – 552 s.
86. Zasztowt L. Kresy 1832/1864 : szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / Leszek Zasztowt ; Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Instytut Historii Nauki PAN. – Warszawa : Wydawnictwo Instytut Historii Nauki PAN, 1997. – 456 s., [16] s. tabl. : il.
87. Życie Liceum Krzemienieckiego. – 1931. – Nr 2. – S. 9–10.
88. Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира / Сочинение Виталия Шульгина. – СПб. : Тип. Рюмина, 1860. – 230 с.

Шмыт Анджей. Кременец как центр образования в Западной Украине на протяжении столетий (XVIII–XX в.). В исследовании предпринята попытка научного анализа малоизвестных фактов историко-педагогического процесса в XVIII–XX в. К важнейшим из них относятся выявление и освещение особенностей организации учебно-воспитательной деятельности лицея в Кременце. В научный оборот введены неизвестные и малоизвестные документы и материалы, которые значительно расширили представление о развитии образовательных учреждений Украины в XVIII–XX в. Судьба заведения напрямую связана с общественно-политической ситуацией в крае. Реформы в Российской империи создали благоприятные условия для развития польского школ. Тадеуш Чацкий – визитатор школ Виленского округа – создал сеть польских школ во главе с Кременецким Волинским лицеем. Судьба учебного заведения стала иллюстрацией общегосударственной шовинистической политики после поражения восстания 1830-х гг., когда лицей был перенесен в Киев. Исследование древнего периода не исчерпывает всех аспектов проблемы. Весомым исторически педагогическим фактом является восстановление деятельности этого заведения в 20–30-х годах XX в.

Ключевые слова: Кременец, образование, Волинский лицей, Тадеуш Чацкий.

Szmyt Andrzej. Krzemieniec as a Center of Education in the Western Part of Ukraine over the Centuries (XVIII–XX Century). The study attempted to scientific analysis of little-known facts of historical and pedagogical process in XVIII – twentieth century. The most important of them is the identification and coverage features of educational activities Lyceum in Kremenec. In the scientific revolution introduced the unknown and little known documents and materials that have greatly expanded understanding of the development of educational institutions in Ukraine XVIII–XX century. The fate of institutions directly linked to the socio-political situation in the province. Reforms in the Russian Empire created favorable conditions for the development of Polish education. Tadeusz Chatsky Visitator – Vilna school district created a network of Polish schools led Volyn Kremenets Lyceum. The fate of the institution was the illustration of the national chauvinist policy after the defeat of the uprising 1830s. When the Lyceum was moved to Kyiv. Investigation of an older period does not cover all aspects of the problem. An important historical and pedagogical fact is the restoration of the institution in the 20–30 years of the twentieth century.

Key words: Kremenets, education, Volyn Lyceum, Tadeusz Chatsky.